

JONATAN PETTERSSON

Den fornsvenska Apostlagärningarna i den svenska bibelöversättningens historia

Den fornsvenska översättningen av Apostlagärningarna har sannolikt utförts under 1300-talet, men dess tillkomsthistoria är inte känd. Vissa detaljer kan vi sluta oss till genom analyser av olika slag, andra delar av dess historia kan vi bara resonera om utifrån möjliga förståelseramar. De undersökningar som presenteras här är av båda slag och syftar till att klargöra vissa förhållanden och förtydliga och fördjupa bilden av översättningen av Apostlagärningarna som del av den äldsta svenska bibelöversättningshistorien.

Översättningen finns bevarad på blad 122v–151v i handskriften Stockholm, Kungliga biblioteket, A 110, *Codex Oxenstiernianus*.¹ Den uppfattas inte som översättarens original utan som en avskrift, bland annat för

Undersökningens grundarbete möjliggjordes av ett postdoktoralt stipendium från Åke Wibergs stiftelse som del i projektet Retracing the Reformation (2014–2017) och slutfördes inom forskningsprogrammet Modes of Modification (2018–2026), finansierat av Riksbankens jubileumsfond.

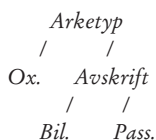
¹ Klemming (1877–78: 435–436) beskriver hur handskriften efter reformationen på olika vägar har hamnat i Kungliga biblioteket i Paris, där den först uppmärksammades 1864 och hur den senare byttes till det svenska Kungliga biblioteket mot franska handskrifter. Den var alltså okänd när Klemming utgav *Svenska medeltidens bibel-arbeten* I och II (Klemming 1848–55, 1853–55), vilket han kommenterar kort (1877–78: 437).

Pettersson, J., Associate Professor, Stockholm University. “The Old Swedish Acts of the Apostles as part of the Swedish Bible translation history”. *ANF* 139 (2024), pp. 121–158.

Abstract: An Old Swedish translation of Acts of the Apostles is preserved in MS Stockholm, Kungliga biblioteket, A 110, which was written the year 1385 or some years after in the newly established birgittine Vadstena monastery. One part of Chapter 9, in which Saul is struck to the ground by God on his way to Damascus, also appears in two fifteenth century manuscripts in a collection of legends, most of them derived from *Legenda aurea*. This legend text has been believed to have been copied from the Acts translation (Stähle 1940), but a close study reveals that the legend text likely predated the Acts translation and was incorporated in it. The time and place of the Acts translation is discussed from various perspectives and it is suggested, in line with Anderssons’s (2001) interpretation of the MS A 110, that it was carried out for the use within the Vadstena monastery, inaugurated in 1384.

Keywords: The Old Swedish Acts of the Apostles, medieval translation, Bible translation, Vadstena monastery.

DOI: <https://doi.org/10.63420/anf.v139i.28749>

Figur 1. Ståhles (1940: 20) stemma över Apostlagärningarna med "Ox." för Codex Oxenstiernianus (A 110), som innehåller hela Apostlagärningarna, samt "Bil." för Codex Bildstenianus (C 528) och "Pass." för Codex Passionarius (E 8900) som innehåller enbart Apg 9: 1–31.

att den är skriven av två skrivare med korrigeringar av en tredje. Texten följer i handskriften direkt efter en avskrift av legendsamlingen Järteckenbok. Järteckenbok avslutas med en datering av skrivaren själv till 1385, men även om denna skrivare inte deltagit i skrivandet av Apostlagärningarna, menar Klemming (1877–78: 437) att de skrivare som därefter skrivit Apostlagärningarna är samtida med skrivaren av Järteckenbok. I sin helhet finns översättningen endast bevarad i denna handskrift, men en del av kapitel 9 om Sauls omvändelse uppträder isolerat som legend i två 1400-talshandskrifter av det Fornsvenska legendariet, de så kallade *Codex Bildstenianus* och *Codex Passionarius*.² Denna separata tratering följer inte texten i A 110 utan de delar en gemensam förlaga i ett tidigare led. Ståhle (1940: 20) beskriver deras släktskap med stemmat såsom i Figur 1.

Översättningen karaktäriseras av Ståhle som "synnerligen fri och starkt förkortad" (1940: 5), men inslagen av förkortning är inte jämnt fördelade över texten: "Senare delen är... betydligt kraftigare reducerad och förhållandevis mindre till omfånget än den förra" (1940: 6). Att utelämna partier och återge källtexten i olika stor utsträckning i olika delar är inget anmärkningsvärt i medeltida översättning. Det kan även bero på översättningens förlaga som kan ha varit nedkortad eller utbyggd i jämförelse med andra

² Codex Bildstenianus anses ha tillkommit under första halvan av 1400-talet, den har signum Uppsala universitetsbibliotek, C 528 och beskrivs i Stephens (1844: xvii–xxii), se även Jansson (1934). Codex Passionarius anses ha tillkommit 1450–1470 och har signum Stockholm, Riksarkivet, E 8900, och den beskrivs i Stephens (1858: 1329–1330), se även Jansson (1934). Legendan är i Codex Passionarius försedd med rubriken "Paulus". I Stephens (1858) har den nummer 185 och kallas "S. Pauls Omvändelse" (1858: 895–898) medan Wiktorsson i *Fornsvenska legendariet* rubricerar den med "SANKT PAULUS" (2020: 594–602). Jag omnämner den här som "Sauls omvändelse".

versioner av den aktuella källtexten, men för Apostlagärningarna är inte någon sådan bearbetad källtext känd.³

Utgår man i en analys från att översättaren haft en version av Vulgata som källtext, kan mönster i vad översättaren valt att behålla och utelämna ge ledtrådar till avsikter bakom översättningen och översättningens tillkomstprocess. Utifrån sådana iakttagelser menar Stähle att texten genom översättningen anpassats för att fungera som ”en icke alltför svårläst uppbyggelsebok av samma karaktär som de övriga skrifter, som ingå i Ox.” (1940: 7).

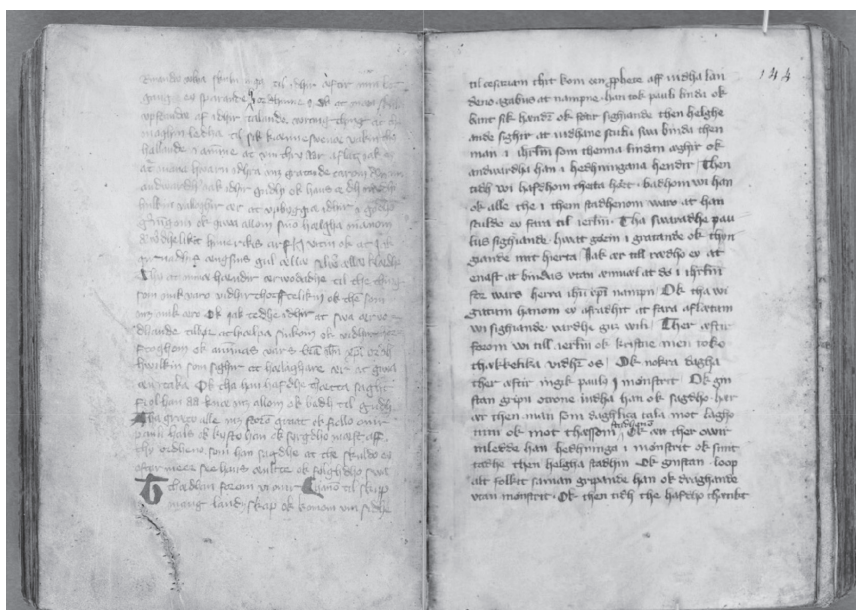
Frågan om textens ursprungligen avsedda bruk blir naturligt att återkomma till i slutdiskussionen, men undersökningen riktar sig i första steget mot översättningens tillkomstprocess och vad olika mönster i återgivningen kan säga om det. Om utelämning sker i högre grad i den senare delen än den tidigare, kan det bero på en förändring i principerna för översättningen? Kan det rentav vara olika personer inblandade i de olika delarna som har gett detta resultat? Denna undersökning tar sin utgångspunkt i den interna variation som Stähle iakttagit för att fördjupa bilden av textens tillkomstprocess.

Tidigare beskrivningar av översättningen och dess tillkomst

Apostlagärningarna har egentligen endast behandlats separat och utförligt av Stähle (1940); därutöver kortfattat i efterskriften till Klemmings utgåva (1877–78: 437), i en samling textkritiska kommentarer av Söderwall (1880–1882) och i en smärre jämförelse med bibellektierna i handskriften Stockholm, Kungliga biblioteket, A 3 av Carlquist (2007: 376–77). Däremot har handskriften A 110 beskrivits och diskuterats som helhet av flera, bland annat av Carlquist (1996: 29, 2002: 59–63), av Andersson (2001: 124–125) och, senast och mest utförligt, av Johansson (2022), varvid just Apostlagärningarna har berörts i olika utsträckning.

Man är överens om skrivarhändernas fördelning i texten: Hand I skriver den större delen av texten på handskriftens blad 122v–143v (Apg 1–21: 8

³ Problemet diskuteras av Stähle (1940: 7, not 1). Petrus Comestors *Historia Scholastica* skulle kunna vara en kandidat, men den del som behandlar Apostlagärningarna är betydligt friare i förhållande till Vulgata än vad den fornsvenska texten är.

Figur 2. Montage av bilder från uppslaget med fol. 143v och 144r i A 110 där skrivarbyttet sker. Hand I har skrivit fram till sista raden på 143v och hand II börjar på första raden på 144r. (Bildkälla: Kungliga biblioteket, HS A 110).

till "... vm sidhe") medan hand II skriver de åtta sista kapitlen på blad 144r–151v (Apg 21: 8–28 inkl. epilogen). Skrivarbyttet har skett mitt i en mening i bibeltexten mellan två lägg.⁴ Hand III infogar enbart korrigeringar, och de är flest i den del som är skriven av hand I vilken Stähle (1940: 11) beskriver som "vek och ojämn" och "föga van vid arbetet". Hand II beskriver han som "lättläst, kraftig och jämn" med "mycket få felskrivningar och ändringar" (1940: 12). I Figur 2 visas det uppslag där skrivarbyttet sker med hand I till vänster och hand II till höger.

Stähles (1940) undersökning riktar sig dels mot den underliggande översättningen, dels mot traderingen och de bevarade textvittnena och utgåvan i Klemming (1877–1878). Han jämför översättningen mot olika varianter i bibeltexten den kritiska utgåvan i Wordsworth & White (1905) men avstår från att försöka ringa in någon handskriftsgrupp som källtexten kan ha tillhört. Han klargör vidare några principer bakom Klemmings utgåva (1877–78) och reder ut den stemmatiska relationen mellan texten

⁴ Gränsen mellan de två händerna i Klemming (1877–78) går på sid 166.7 där hand II börjar med "til cesariam".

i A110 och det isolerade legendavsnittet Sauls omvändelse i legendhandskrifterna (jfr Figur 1).

Även om Ståhle beskriver översättningen som fri så menar han att den följer en märkbar systematik. Ofta utelämnas ”uppräknningar av namn, som äro utan betydelse för sammanhanget och därför likgiltiga eller endast tröttande för läsaren” (1940: 5). Han anför exempel från 2: 9–11 och 13: 1 och beskriver att det gäller personnamn, härstamningsnamn, ortnamn och andra liknande bestämningar. Även andra kategorier innehåll stryks. Redan beskrivna händelser som omtalas på nytt återges mycket mer kortfattat i översättningen än i originalet (1940: 5–6). Missionsresornas rutter i den senare delen av Apostlagärningarna nedkortas enligt Ståhle systematiskt till en ibland nästan formelartad enstaka mening och även judiska och antika förhållanden, som till exempel en teologisk utredning om omskärnelsen och omnämnanden av antika gudar och filosofskolor, nedkortas eller utelämnas (1940: 6). Ganska mycket kan beskrivas som en form av förenkling, där översättaren avstår från att återge specifik information som kan tänkas vara okänd för den åhörare eller läsare som har begränsade historiska och geografiska kunskaper om tiden och områdena där handlingen utspelar sig. Reduktionen av detaljer av detta slag kan kännas igen från andra medeltida översättningar.

Den tilltagande nedkortning i den senare delen av texten som Ståhle noterar diskuterar han dock inte närmare. I det följande ska återgivningen genom texten analyseras på ett systematiskt sätt för att belysa den interna variationen mer specifikt.

Undersökning av återgivningen

En undersökning av hur en översättning svarar mot sin källtext måste avgränsas till någon viss variabel, exempelvis så som Wollin (2024) analyserar relationen mellan olika syntaktiska led i källtext och måltext, Lindqvist (2002) bland annat studerar talspråksdrag och Pettersson (2009) har jämfört de grundläggande semantiska enheterna i satserna. Detaljerad översättningsanalys av detta slag kan vara mycket fruktbar, men problemet är att den blir så arbetskrävande att det ofta bara blir rimligt att analysera urval eller stickprov i längre texter. Vill man få en övergripande bild av en hel text får man nöja sig med ett strategiskt texturval eller så får man välja ett enklare mått och förhålla sig till de nackdelar som förenklingen innebär.

Här används ett sådant enklare översiktligt mått på relationen mellan översättning och förlaga, nämligen kvoten mellan antal ord i översättningen (måltexten) och i förlagan (källtexten) i olika textavsnitt genom texten, vad som kan kallas för *måltext-källtextskvot*.⁵ Kvotens absoluta värde är sällan så intressant taget för sig. Exempelvis ska man inte förvänta sig att värdet 1,0 (d.v.s. när det är lika många ord i översättningen som förlagan) skulle motsvara en källtexttrogen översättning – de inblandade språkens struktur påverkar värdena liksom förekomst av utelämnningar och självständiga tillägg. Däremot kan en beräkning av kvoten för olika jämförbara avsnitt i texten ge en preliminär bild av konsekvens och förändring i hur måltexten återspeglar källtexten genom texten. Ett konsekvent sätt att översätta kan förväntas ge en ungefär likartad kvot över olika avsnitt, medan förändringar i kvoten kan återspegla förändringar i översättningsmetoden. Dock kan även variation i källtexten påverka kvoten, särskilt om översättningsmetoden inbegriper utelämnning av specifika typer av avsnitt. Om översättaren exempelvis konsekvent kortar ner eller förbigår beskrivande avsnitt, kommer måltext-källtextkvoten förändras beroende på hur vanliga sådana avsnitt är. Det finns flera faktorer som påverkar kvoten, men värdet med detta mått är att det kan vägleda oss till ställen i texten som förtjänar en fördjupad granskning.

För Apostlagärningarna har måltext-källtextkvoten beräknats för varje kapitel. Som källtext har jag av praktiska skäl använt den digitaliserade versionen av Vulgata Clementina (Clementine Vulgate Project). Den clementinska utgåvan är eftermedeltida, och som Stähle (1940: 8–10) påpekar kan översättningen stå långt från den clementinska texten i ordalydelse och i stället ansluta till varianter i olika handskrifter.⁶ Varianterna rör dock enskilda ord och uttryck och min bedömning är att variationen inte påverkar den kvantitativa analysen på ett väsentligt sätt – den clementinska utgåvan har i en allmän mening ”samma” text som de medeltida Vulgataexterna.⁷ De kvantitativa resultaten måste dock hanteras med medvetenhet om den underliggande variationen i källtexterna, och vid

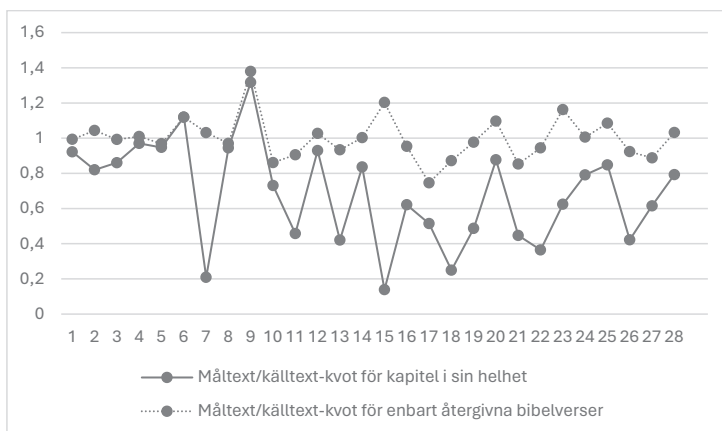
⁵ Jag har även tidigare använt ”återgivningskvot” för samma mått, men i en förutsättningslös undersökning är det inte ett mått på ”återgivningen” utan hur måltexten förhåller sig till källtexten i jämförbara enheter.

⁶ Stähle jämför med den kritiska utgåvan i den så kallade Oxford Vulgate (Wordsworth & White 1905) men avstår från att peka ut någon handskriftsgrupp som förlagan skulle kunna tillhöra (1940: 9).

⁷ Varianter och enstaka verser kan skilja sig åt, men i huvudsak överensstämmer texterna. Det finns inte några möjligheter att inom ramen för den här undersökningen fortsätta att spåra och avgränsa den fornsvenska textens latinska förlaga, och det är tveksamt om man skulle få ett annat resultat av undersökningen om man mot förmodan skulle kunna identifiera en handskriftsgrupp till och med handskrift av Vulgata som förlaga.

diskussion av enskilda textställen kontrolleras varianter mot den så kallade Oxford Vulgate (Wordsworth & White 1905).⁸

Kvoten har beräknats på två sätt. Först har antal ord i varje kapitel i översättningen dividerats med antal ord i varje kapitel i den latinska bibeln, och värdena återges med heldragen linje i diagrammet i Figur 3. Därtill har antal ord i översättningen dividerats med antal ord i de verser i den latinska texten som faktiskt återges, och detta visas med prickad linje i samma diagram. Översättningen utelämnar som tidigare nämnts hela avsnitt och detta påverkar det första värdet i stor utsträckning.

Figur 3. Måltext-källtextkvot i Apostlagärningarna med dels värden för kapitel i sin helhet, dels värden för de verser som är återgivna i översättningen.

När man följer den heldragna linjen i diagrammet i Figur 3 blir Ståhles beskrivning bekräftad att nedkortning blir ett mer framträdande drag i senare delen av texten. De låga kvotvärdena blir vanligare efter hand även om ”topparna” i senare delen av texten ligger på i stort sett samma nivå som i de inledande kapitlen. Några extremt låga värden kan noteras för kapitel 7, 15 och 18, där texten alltså är drastiskt nedkortad, medan avvikande höga värden syns i kapitel 6 och framför allt kapitel 9, där översättningen är mycket mer ordrik i förhållande till källtexten jämfört med andra kapitel. Kapitel 9 ska ägnas en egen analys i följande kapitel nedan.

⁸ Även Stuttgart-utgåvan (Weber 1969) har konsulterats men det har inte gett skäl till särskilda hänvisningar.

Den prickade linjen i Figur 3 visar dock att nedkortningen inom de återgivna verserna inte förändras på samma sätt. Variationen ökar dock mot senare delen av texten, vilket kan ha ett samband med den allmänt mer summariska återgivningen, men det kräver en fördjupad analys som inte ska företas här. En tentativ slutsats som kan dras är att översättaren utelämnar fler längre avsnitt i den senare delen av texten men inte tycks bli allmänt sett mer summarisk i sitt sätt att återge källtexten vid översättning.

Frågan är när och varför den ökande nedkortningen sker. Det är inte enkelt att peka på en förändringspunkt i textens flöde. I de första fem kapitlen ligger måltext-källtextkvoten för hela kapitel (Figur 3) på mellan 0,8 och 1. Kapitel 6–9 har sedan kraftigt varierande värden med ytterlighetsvärden i kapitel 7 och 9. Därefter varierar värdena mellan ca 0,2 och 0,9 i de återstående kapitlen. Det finns alltså värden som är likartade mellan inledningen och de senare kapitlen, men variationsvidden blir en annan efter kapitel 10.

Orsaken till förändringen kan vara dels att översättaren börjat arbeta på ett nytt sätt i den senare delen, dels att textens innehåll skiftar i en riktning som gör att en viss nedkortande princip får ett större genomslag. En systematisk kartläggning av förekomsten av sådant innehåll som ofta ratas av översättaren ska inte företas här, men det ökande inslaget av nedkortning sammanfaller med en ny del av Apostlagärningarna som följer efter Paulus omvändelse i kapitel 9, då texten kommer att handla om missionsresor till olika delar av Romarriket. Den första delen fram till kapitel 9 utspelar sig i högre grad i Jerusalem. Det verkar alltså mer troligt att den alltmer förkortade återgivningen beror på att det blir mer vanligt med sådant innehåll som översättaren inte tycker är relevant.

En översiktlig granskning av vad översättaren utelämnar tyder på att översättaren följer samma principer i både början och i den senare delen. Ståhle (1940: 6) nämner att Stefanos predikan i kapitel 7 utelämnas, vilket är förklaringen till den extremt låga kvoten i det kapitlet (se Figur 3), men tal och avsnitt i direkt anföring nedkortas och utelämnas i hela översättningen.⁹

En annan princip som man återfinner både i början och den senare delen är utelämnning av alltför preciserade lokalbeskrivningar vid resor och andra geografiska uppräknings. Ett litet exempel på detta syns redan i första kapitlets tolfte vers.

⁹ T.ex. 2: 14–40, 3: 20–21, 10: 21–22, 13: 15–41, 15: 7–29, 16: 20–21, 17: 18–23, 21: 20–25, 37–39, 22: 25–29, 23: 18–21. Ibland ingår direkt anföring eller tal i längre avsnitt som utelämnas, men dessa exempel är avsnitt där just textens modus (dialog/relation) tycks ha spelat roll för utelämnningen.

Apg 1: 12

12	Tunc reversi sunt Jerosolymam a monte qui vocatur Oliveti, qui est juxta Jerusalem, sabbati habens iter.	Sydhan gingo the ater i iherusalem

(Klemming 1877–78: 131.27)

¹² Då återvände de till Jerusalem från berget som kallas Oliveti, som ligger invid Jerusalem på ett avstånd av en sabbatsväg.

Här har platsbeskrivningen dragits ner till ett minimum i översättningen. Ett annat exempel är kapitel 2, vers 7–11, där man har förbigått uppräkningsen av de olika platser och länderna som församlingsmedlemmarna kommer ifrån.

Apg 2: 7–11

7	Stupebant autem omnes, et mirabantur, dicentes : Nonne ecce omnes isti qui loquuntur, Galilæi sunt?	the vndradho alle ok sagdho mällan siin hwat ey äro alle thesse af galilea som tala
8	et quomodo nos audivimus unusquisque linguam nostram in qua nati sumus?	huro hörom vi hwar vara the tungo som vi varom födde vt j
9	Parthi, et Medi, et Ælamitæ, et qui habitant Mesopotamiam, Judæam, et Cappadociam, Pontum, et Asiam,	
10	Phrygiam, et Pamphyliam, Ægyptum, et partes Libyæ quæ est circa Cyrenen : et advenæ Romani,	
11	Judæi quoque, et Proselyti, Cretes, et Arabes : audivimus eos loquentes nostris linguis magnalia Dei.	vi hörom thom tala guz höghelik thing j varom tungom ok mz varä modhor male

(Klemming 1877–78: 133.12–17)

⁷ Alla blev utom sig av förvåning och förundrades och sade: Men är inte alla de som talar galileer!? ⁸ Och varför hör var och en av oss vårt språk som vi fötts med? ⁹ Vi är parter, meder, elamiter, och sådana som bor i Mesopotamien, Judeen, Kappadokien, Pontos och Asien, ¹⁰ Frygien, Pamfylän, Egypten, och delar av Libyen som ligger kring Kyrene, och hitresta romare, ¹¹ även judar, och proselyter, kretensare och arabar. Vi hör dem tala på vårt eget språk om Guds storverk.

Ett exempel som illustrerar motsvarande tendens i den senare delen av texten kan hämtas från trettonde kapitlet, vers 13–14.

Apg 13: 13–14

13	Et cum a Papho navigassent Paulus et qui cum eo erant, venerunt Pergen Pamphylia. Joannes autem discedens ab eis, reversus est Jerosolymam.	Ther äftir foro the owir mang landz-skap ok predicadho guz ordh for mangom ok mange trodho them
14	Illi vero pertranseunt Pergen, venerunt Antiochiam Pisidia : et ingressi synagogam die sabbatorum, sederunt.	Ok paulus gik in i iudha kirkionä

(Klemming 1877–78: 156.11–14)

¹³ Och då Paulus och de som var med honom hade seglat från Pafos, kom de till Perge i Pamfylän. Men Johannes lämnade dem och återvände till Jerusalem. ¹⁴ De själva fortsatte dock till Perge, och de kom till Antiochia i Pisidien. På sabbatsdagen gick de in i synagogan och satte sig.

Här har översättaren förbigått de geografiska preciseringarna helt och använt lösningen med ”mang landzskap” som Stähle har beskrivit som en standardlösning för att sammanfatta missionsresornas rutt.

Ett sista exempel på en typ av innehåll som utelämnas både i början och senare är teologiskt fördjupade diskussioner. I följande citat från början av texten i kapitel 1: 5–8 ser man att översättaren utelämnar diskussionen om Guds rikes återkomst.

Apg 1: 5–8

5	quia Joannes quidem baptizavit aqua, vos autem baptizabimini Spiritu Sancto non post multos hos dies.	Thy at iohannes döpte j vatne Än j skulin döpas j thöm hælghä andä ey äptir margha daghä
6	Igitur qui convenerant, interrogabant eum, dicentes : Domine, si in tempore hoc restitues regnum Israël?	
7	Dixit autem eis : Non est vestrum nosse tempora vel momenta quæ Pater posuit in sua potestate :	
8	sed accipietis virtutem supervenientis Spiritus Sancti in vos, et eritis mihi testes in Jerusalem, et in omni Judæa, et Samaria, et usque ad ultimum terræ.	ok j skulin taka thäs hælghä andz dyghdh ouan til komande i idher Ok i skulin vara mik [vitne] i iherusalem ok j allo iudha landeno ok i samaria ok alt til ytarstä väruldinnä andä

(Klemming 1877–78: 131.13–19)

⁵ eftersom Johannes döpte med vatten, men ni ska döpas med helig ande om bara några dagar. ⁶ Så frågade de som kommit samman honom, sägande: Herre, ska du återinrätta Israel som kungarike i denna tid? ⁷ Han svarade dem: Det är inte er sak att veta tider eller stunder som Fadern har i sin makt. ⁸ Men ni ska motta kraft när den helige anden kom-

mer över er, och ni ska vara mina vittnen i Jerusalem, och i hela Judeen och Samarien och ända till jordens yttersta områden.

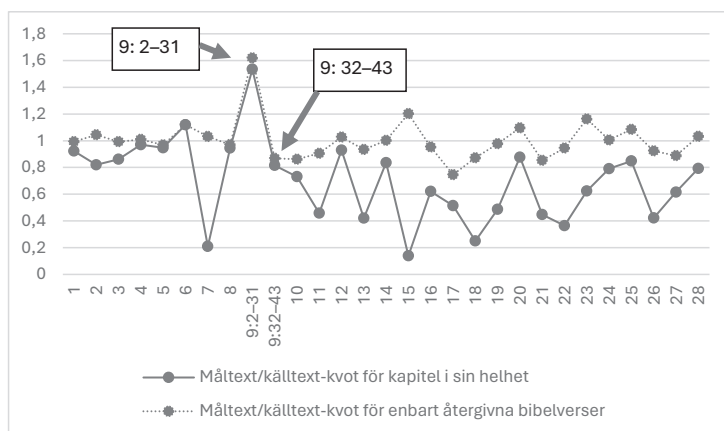
Lärjungarnas fråga om huruvida Israel nu ska återupprättas och Jesus avvisande svar förbigås. Man kan se exempel på utelämnande av likande typ av innehåll i den senare delen, exempelvis i den långa diskussionen om omskärelse (Apg 15: 2–29).

Det finns alltså många exempel på att översättaren förbigår samma typ av innehåll i början och i de senare delarna, rentav i första kapitlet. Även om det är svårt att mäta detta, tycks prioriteringarna ha legat fast från början. Att det blir så mycket mer nedkortning i de senare delarna bero på att sådant innehåll blir vanligare. Analysen hittills ger inte heller några skäl att föreslå att det är en annan översättare i den senare delen av texten än i den förra.

Kapitel 9

Kapitel 9 har, som ovan påvisats (Figur 3), en avvikande hög måltext-källtextkvot, och det gäller båda sätten att mäta. Det innebär att det inte är självständiga tillägg som förklarar det höga värdet, utan att det måste röra sig om ett annat sätt att översätta än den övriga texten.¹⁰ Det avvikande värdet är också ytterligare anmärkningsvärt eftersom just en del av detta kapitel uppträder isolerat i två andra legendhandskrifter. Det rör sig alltså om Sauls omvändelse och första tid som lärjunge, som återberättas i verserna 1–31 i kapitel 9, medan de avslutande verserna 32–43 i samma kapitel i stället handlar om Petrus mission och predikoverksamhet. Den text som förekommer isolerat i de två legendhandskrifterna motsvaras just av 1–31, och om man separerar de två delarna av kapitlet (1–31 respektive 32–42) och beräknar måltext-källtextkvoten får vi ett intressant resultat som presenteras i diagrammet i Figur 4. Där har vers 1 i kapitel 9 tagits bort från beräkningen av kvoten hos den första versgruppen av skäl som ska beskrivas närmare i slutet av det här avsnittet, men helt kort beror det på att just vers 1 motsvaras av en självständig inledning i legendhandskrifterna.

¹⁰ Enligt Ståhle förekommer generellt sett endast "stundom smärre tillägg" (1940: 6) i översättningen.

Figur 4. Måltext-källtextkvot i olika kapitel och i två olika avsnitt av Kapitel 9.

Diagrammet i Figur 4 visar att det är en avgörande skillnad mellan de två versgrupperna: vers 2–31 har det avvikande höga värdet som vi sett tidigare, medan kvoten hos verserna 32–43 ansluter direkt till samma nivå som de övriga kapitlen i Apostlagärningarna. Verserna 2–31 framträder därmed som en anomaly i hela Apostlagärningarna.

Översattes 9: 2–31 annorlunda än den övriga texten?. Som tidigare nämnts har Ståhle pekat ut att utelämnande av namn, bland annat ortnamn, är något som utmärker översättningen som helhet. Ser man på 9: 2–31 så bibehålls de flesta namn, men det är till övervägande del Jerusalem och Damaskus som omnämns i det avsnittet. Mer perifera namn, som Ståhle menar stryks, förekommer nästan inte och för de få som finns är mönstret inte tydligt.¹¹ I 9: 2–31 är det egentligen väldigt lite som utelämnas alls. Detta är kanske den mest tydliga skillnaden, att översättaren i 9: 2–31 i princip återger källtexten oavkortad, medan den övriga

¹¹ I vers 9: 30 finns Cæsarea omnämnt i den latinska texten, men översätts inte. Det skulle dock kunna bero på att den sats som namnet står i helt enkelt inte varit med i den handskrift som översättaren utgått ifrån. Det är ganska ovanligt att något stryks alls i översättningen av detta avsnitt. I vers 31 omnämns Galileen, Judeen och Samarien, och de återges även i översättningen. I andra delar av Apostlagärningarna ersätts sådana uppräknings av landsändar med "mang landh", men det gäller oftare andra mindre välkända delar. Jag har även gått igenom avsnitten före och efter detta avsnitt och normalt bibehålls centrala namn som just Jerusalem och Damaskus medan mer specifika och ovanliga ortnamn utelämnas.

översättningen gör olika förkortningar och utelämnningar. Ett sådant skifte mot en mer fullständig översättning skulle kunna förklaras av att översättaren ändrat sitt arbetssätt i just avsnitt 9: 2–31 för att det ansågs vara en betydande del av texten.¹² Vissa språkliga val som gäller ord och böjningsändelser verkar dock tala för att översättningen av 9: 2–31 skett separat från den övriga översättningen, vilket jag ska försöka visa i det följande.¹³

Ordet *apostel* förekommer ofta i Apostlagärningaöversättningen i en form där sista stavelsens *t* är eliderat, till exempel *aposlanna* eller *aposlom*. I översättningen utanför 9: 2–31 förekommer sådana former 26 gånger i olika kasus och med lite varierande stavning. I avsnittet 9: 2–31 förekommer ordet *apostel* bara två gånger, och då i de icke-eliderade ”t-formerna” *apostulos* (9: 27) och *apostoli* (9: 30).¹⁴ Den icke-eliderade formen är inte exklusiv för 9: 2–31 utan förekommer även ett antal gånger i den övriga texten.

Vers i Apg	Klemming (1877–78)	Ordform	Grammatisk form
5: 29	141.6	<i>apostoli</i>	(nominativ, plural)
8: 5	144.21	<i>apostolus</i>	(nominativ, singular)
8: 14	145.5	<i>apostoli</i>	(nominativ, plural)
11: 1	153.5	<i>apostoli</i>	(nominativ, plural)
15: 19	158.26	<i>apostoli</i>	(nominativ, plural)
Slutord	176.31	<i>apostoli</i>	(nominativ, plural)
Slutord	178.1	<i>apostla</i>	(fsv. genitiv, plural)
Slutord	178.3	<i>apostla</i>	(fsv. genitiv, plural)

Dock förekommer även den eliderade ”t-lösa” formen (14 gånger) i dessa kapitel, det vill säga utanför avsnittet 9: 2–31 från början av kapitel 5 fram till och med kapitel 15, så båda varianterna har varit acceptabla. Det finns ändå en skillnad i bruket av t-form och t-lös form i dessa avsnitt. Som man kan se i belägguppställningen ovan, står de anförda t-formerna i kapitel 5–15 alla med latinsk ändelse i kasus nominativ, men inte i några böjda

¹² Wollin (2001: 282) demonstrerar olika tillvägagångssätt i den fornsvenska Moseboksöversättningen, den s.k. Pentateukparafrasen, och i en kommande publikation om samma text (Pettersson under arb.) kommer jag att visa att en viss typ av avsnitt återges mycket källtextnära medan andra kan refereras betydligt friare.

¹³ Avsnittets begränsade längd gör att statistiska undersökningar av exempelvis prefererade formord, inte blir användbara, så som de har tagits i bruk i översättnings- och attributionsanalyser i exempelvis Lindblad 1971 och Hallberg 1971.

¹⁴ De båda formerna uppträder i Klemming (1877–78: 149.24 och 31).

kasus. När ordet *apostel* står i böjt kasus (genitiv, akkusativ och dativ) används i stället konsekvent den t-lösa formen med fornsvensk ändelse.¹⁵

Principen att välja den fornsvenska formen vid oblika kasus tycks däremot inte gälla i 9: 2–31, även om exemplen är minimalt få. I det ena exemplet i detta avsnitt står ordet också i nominativ (*apostoli*, 9: 30), men i det andra belägget (*apostulos*, 9: 27) är det latinsk plural akkusativform. Det rör sig alltså endast om ett enstaka exempel med latinsk böjning i oblikt kasus, så ensamt är detta ingen bärande iakttagelse, men det bryter alltså mot ett konsekvent mönster i de kringliggande avsnitten. Det finns dock ett annat ord i 9: 2–31 som visar på en i denna del större acceptans för latinspråkiga ord med latinska böjda former, nämligen *discipulus* 'lärjunge'.

I avsnittet 9: 2–31 finns fyra belägg på en översättning av källtextens *discipulus* 'lärjunge', och det återges i samtliga fall med *discipulus* som lånord. Dessutom böjs det liksom i fråga om *apostolus* med latinsk böjning även i oblika kasus.

Vers i Apg	Klemming (1877–78)	Ordform	Grammatisk form
9: 10	147.31	<i>dī[s]cipulus</i>	(nominativ, singular)
9: 19	148.28	<i>dī[s]cipulis</i>	(ablativ, plural)
9: 25	149.17	<i>dī[s]cipuli</i>	(nominativ, plural)
9: 26	149.20	<i>discipulos</i>	(akkusativ, plural)

I den övriga delen av Apostlagärningaöversättningen återges däremot Vulgatas *discipulus* aldrig med det latinska lånordet utan med fornsvenska uttryck, som *krisna män* (3), *kristin moghe* (1) och (*Kristi/Guds kännесvennar* (8). Här finns det alltså en markant skillnad i vokabulär mellan 9: 2–31 och den övriga texten, och det visar också acceptansen för latinskspråkiga oblika kasusändelser. Exemplen är få, men mönstret måste ändå kunna sägas vara tydligt.

Slutligen finns i vers 1, som utelämnats i diskussionen hittills, ytterligare ett exempel på *discipulus*, men inte i A 110 utan i legendversionerna av det avsnittet. Nedan följer en uppställning av Apg 9: 1–4 med den latinska källtexten till vänster, texten i A 110 i mitten och legendversionen till höger.

¹⁵ I slutorden som alltså följer efter det avslutande kapitel 28 i Apostlagärningarna är mönstret något annorlunda. Här används enbart t-form, men kasusändelsen är vid plural nominativ den latinska, men i den oblika formen används fornsvensk kasusändelse.

Apg 9: 1–4

1	Saulus autem adhuc spirans minarum et cædis in discipulos Domini, accessit ad principem sacerdotum,	Paulus var en gen-vårdhoghir ihesu ^a christi ^b tro ok hans kiänne swenom ok gik in for iudha kirkio forman	Fordhom var en væl borin man som heth saulus gudz troo var honom länge storlica okunnogh oc forstodh ey annat vara visare æn juda tro ok thær fore var han the rætto tronne som <i>criste</i> mæn hafua / digirt ginuærdogher swa at han ey at eno hatadhe gudz discipulos ok høttis A thøm som a gudh trodo / ok fulkompnelika prædikadho hona
2	et petiit ab eo epistolas in Damascum ad synagogas : ut si quos invenisset hujus viæ viros ac mulieres, vinctos perduceret in Jerusalem.	ok beddis bref af them ther til at han skulde fara til en stadh som heet damascus ^c ok valdoghar vara vtan allä mannä gentalan at fangä badhe män ok quinno han fu ^z ne fräghna <i>cristnä</i> tro at hawa ok förä them sidhan bu ^z nä in til iherusalem ^d ,	vtan beddis æn stark opin breff aff iuda kirkio formannom ther til at han skulde fara til en stadh som hæt damascus ok vældogher vara vtan alla manna gintalan at fanga alla : badhe mæn oc quinnor som han kunde freghna <i>cristna</i> tro at hafua ok föra thøm sidhan bundna Jn til iherusalem
3	Et cum iter faceret, contigit ut appropinquaret Damasco : et subito circumfulsit eum lux de cælo.	Äftir thet han haf-dhe them bref fangit all formeradh äptir sinom viliä tha for han dighart gladhir til damascus ^e Ok i thy som han kom mäxan til stadhin fram Tha kom lius af himnom skinande iuir han	¶ æpte thz at han hafdhe thøm breff fangit al <i>conformeradh</i> æpte sinom vilia: tha foor han digirt gladhir til damascus oc j thy som han kom maxan til stadin fram tha kom [l]ius aff \ hympnom skinande ifwi han
4	Et cadens in terram audivit vocem dicentem sibi : Saule, Saule, quid me persequeris?	ok saulus ^f fiol for starkie räzl nidhär af hästenom Ok i thy hördhe han enä röst ok sagdhe swa til hans saule saule hwi hatar thu mik

(Klemming 1877–78: 146.27–147.11; A 110 f. 131v–132r) | ok / saulus fiol fore starke räzl nidher aff hæstenom : ok j thy hördhe han ena röst ok sagdhe swa til hans : Saule saule hwi hatar thu mik:

(<i>Fornsvenska legendariet</i> III, s. 594–596) |

¹ Saul som fortfarande ville hota och döda Herrens lärjungar vände sig till överstepräster, ² och bad om ett brev från dem till Damaskus till synagogorna, så att om någon hade påträffat män och kvinnor på denna väg, skulle han leda dem tillfångatagna till Jerusalem. ³ Och då han gett sig i väg, hände det sig att han närmade sig Damaskus, och plötsligt kringvärde ett ljus från himlen honom. ⁴ Och när han föll till marken hörde han en röst som sa till honom: Saul, Saul! Varför förföljer du mig?

Former i handskrift A 110 som normaliserats av Klemming: ^a ihesu; ^b *χριστι*; ^c *damastus* med ett rättat c infört ovanför t; ^d *ihersalem*; ^e *damascum*; ^f *saulus*;

De båda fornsvenska versionerna av vers 1 skiljer sig ganska kraftigt åt, men i vers 3 har texten i legendhandskriften blivit identisk med texten i A 110 med bara smärre avvikelser, och det fortsätter sedan så.¹⁶ Överensstämmelsen börjar redan i den tidigare delen i vers 2 även om det finns några skiljaktigheter i början av denna vers. Det är ingen tvekan om att båda fornsvenska texter härstammar från samma översättning, men inledningsversen skiljer sig alltså en hel del, och frågan är om den längre texten i legendversionens vers 1 är en förlängning eller om den motsvarande kortare texten i A 110 är en förkortning. Vilken version är primär?

Legendversionens inledning är anpassad för att legenden ska fungera som en självständig text, och den gör därför en ganska utförlig presentation av Saul och den situation som föregått, vilket avviker från Vulgatas text. Texten i A 110 ligger närmare Vulgata men har ändå vissa drag gemensamma med legendversionen. Till exempel beskrivs Saul som *genvärdhoghir* ('hindrande, fientlig') till Herrens lärjungar i båda texterna, ett ord som inte är den enda givna översättningen av det latinska *spirans minarum et cædis* (ordagrant 'som andades/var uppfylld av lust till hotellser och mord'). Även det inledande steget i legendversionen att presentera Saul tycks ha influerat formuleringen i A 110: "[S]Aulus var en genvärdhoghir ihesu christi tro ok hans kiänne swenom".¹⁷ Valet av obestämd artikel för predikativet signalerar att Saul inte förväntas vara var känd sedan tidigare av läsaren, men han har faktiskt varit med i berättelsen sedan kapitel 7, som just en person som förföljer de kristna.¹⁸ I Vulgatas

¹⁶ Relationen mellan legendversionerna och texten i A 110 analyseras av Stähle (1941: 21–26)

¹⁷ Den fornsvenska texten i A 110 har Paulus i stället för Saulus. Förklaringen bör ha varit att någon i produktionen av A 110 av misstag har fyllt i ett "P" som initial i stället för "S", så att det ursprungliga Saulus blivit till Paulus. Saul var ett judiskt namn och de tidiga kristna kunde anta ett grekiskt namn när de övergick till att missionera, vilket Saul gör senare i Apostlagärningarna.

¹⁸ Man kan mycket väl tänka sig att "en" snarare ska förstås som *än* i den adverbiala betydelsen 'ännu, fortfarande' som en återgivning av det latinska *adhuc* i samma vers. Dock skrivs *än* konsekvent med <ä> i A 110-versionen, men det kan förstås ha stått annorlunda i förlagorna.

text i vers 1 är det väldigt tydligt att Saul inte är en ny referent, bland annat genom det *adhuc* 'ännu, fortfarande' som binder texten direkt till det föregående.

Samtidigt återges alltså Vulgatas *discipulos* på olika sätt. Legendversionen har lånordet *discipulos* (plural akkusativ!) som vid övriga fall i 9: 2–31 medan A 110 i stället har *kiänne swenom* som är en vanlig ekvivalent i den övriga översättningen. Om legendversionen är sekundär till texten så som den står i A 110 skulle man alltså vid formulerandet av legendversionens inledning ha ändrat från *kiänne swenom* till *discipulos* i analogi med ord och former som används längre fram i samma avsnitt. Det verkar mindre sannolikt. Ett mer sannolikt händelseförlopp skulle kunna beskrivas så här:

När översättaren av Apostlagärningarna har kommit till kapitel 9 vet han att det finns en översättning av delar av detta kapitel som han avser att använda. Han vet (eller upptäcker) att vers 1 är annorlunda i legendversionen än i Vulgata och i omarbetningen utgår han även från Vulgatatexten och återger därför Vulgatas *discipulus* med *kiänne swenom* som han är van att göra sedan tidigare. Därefter övergår översättaren till att skriva av legendversionen utan att systematiskt kontrollera källtexten, vilket förklarar att legendversionens *discipulus* blir kvar i texten. Kanske satte han rentav någon medhjälpare på att kopiera avsnittet, någon som kunde skriva av svensk text men som inte kunde anförtros att översätta från latin.

Den lite oväntade slutsatsen av undersökningen är därmed att texten om Sauls omvändelse i Fornsvenska legendariet är äldre än översättningen av Apostlagärningarna och att man kopierat in den när man bestämt sig för att översätta hela den bibelboken. Stähles stemma skulle därmed kunna revideras (med motsvarande sätt att beskriva ett stemma) enligt alternativet till höger i Figur 6.¹⁹

¹⁹ Stähle (1940: 23–23, 26) menar även att det är sannolikt att det har legat ett ytterligare led mellan arketypen och texten i A 110, men han har avstått från att lägga in det i stemmat eftersom underlaget är litet. Detta kvarstår även för det reviderade stemmat, det vill säga att det bör ha varit en avskrift mellan *Arketyptyp (Sauls omv.)* och de närmast underliggande leden. Beläggen som är argument för detta kommer förstås från de avsnitt som utgörs av legendversionen där alla textvittnen (inklusive A 110) delar en form som avviker från Vulgatatexten men inte verkar vara ett fel av översättaren. Förklaringen skulle då vara ett avskrivningsfel mellan översättarens version och ett textvittne som skulle vara gemensamt för alla tre. Det är allmänt sett mycket sannolikt att det funnits ett eller flera sådana mellanled. Stähle (1940: 20–26) går också genom en rad varianter där A 110 skiljer sig från legendversionerna. I majoriteten av fallen har legendversionen vad som ser ut som en mer ursprunglig läsart men ibland har även A 110 varianter som sannolikt speglar översättningens ordalydelse. Detta visar att legendhandskrifternas versioner inte varit förlaga när

Figur 6. Stemma över Apostlagärningarnas handskrifter enligt Ståhle (1940: 20) till vänster och efter resultaten i den föreliggande undersökningen till höger.

Resultatet får även konsekvenser för den fortsatta diskussionen om förlagan till den fornsvenska Apostlagärningarna, eftersom kapitel 9 därmed bör ha haft en annan förlaga än övriga texten.²⁰

Bibelöversättningen i Apostlagärningarna och legenderna om Sauls omvändelse och om Johannes döparen

Undersökningen har visat att legendversionen av Apg 9: 1–31 bör ha föregått översättningen av Apostlagärningarna som helhet, men resultatet ger inte möjlighet till någon absolut datering av vare sig översättningen eller avskriften. Dateringen av översättningen av Apostlagärningarna vilar helt på avskriften i A 110 som alltså troligen skrivits mellan 1385 och 1400 (Carlquist 1996: 29 med där anförda källor), men översättningen skulle kunna vara betydligt äldre än avskriften. För att bidra till en möjlig förståelse av översättningens tillkomst ska legenden och Apostlagärningarna sättas in i ett översättningshistoriskt sammanhang och olika inslag i översättningen ska diskuteras, bland annat översättningsmetoden, bruket av bokstaven thorn och formuleringar i slutorden.

texten kopierades in i A 110 och att inte heller A 110 varit förlaga för dem. Även Söderwall (1880–1882) gör en sådan genomgång och visar på ett flertal fall där legendversionens handskrifter bevarar ursprungliga varianter. Hans analys störs dock bland annat av att han inte använt båda handskrifterna till legendversionen.

²⁰ I Ståhles (1941:8–11) analys av varianter i översättningen mot förlagan väljer han att exemplifiera just ur kapitel 9 och inte ur övriga texten, men han avstår som tidigare nämnts (se fotnot 6) att försöka avgränsa förlagans handskriftsgrupp.

Legenderna om Sauls omvändelse och om Johannes döparen

Den helbibel vi sedan tryckteknikens införande associerar med den bok vi kallar Bibeln var snarast ett undantag under medeltiden, åtminstone vad gäller folkspråkiga översättningar. I handskriftskulturen översattes och spreds i stället delar av Bibeln – serier av böcker, enskilda böcker, rentav delar av böcker eller kortare bibelcitater i form av exempelvis lektier – det vill säga de delar som man just då hade behov av (Liere 2014: 204). Legendversionen av Apg 9: 1–31 representerar ett exempel på översättning av ett underavsnitt i en bibelbok. Det finns så vitt jag känner till bara ett ytterligare sådant exempel i den fornsvenska litteraturen, som knappt har uppmärksammats i forskningen, nämligen den legend om Johannes döparen som traderas tillsammans med legenden om Sauls omvändelse i de båda legendhandskrifterna från 1400-talet (Codex Bildstenianus, C 528, och Codex Passionarius, E 8900; *Fornsvenska legendariet* III: 586–594). Legendan om Johannes döparen består av en översättning av Lukas evangelium kapitel 1, verserna 5–80, om Johannes döparens födelse och Marias bebådelse med särskilt fokus på Elisabet och Sackarias, Johannes föräldrar, och på Maria, Jesus mor. Översättningen är källtextnära men utelämnar två längre avsnitt i direkt anföring, nämligen Marias (v. 45–56) respektive Sackarias (v. 67–79) lovsång och även enstaka verser. Beräknar man måltext-källtextkvot för Johannes döparen-legenden får man 1,31, vilket inte är lika högt som för Sauls omvändelse (1,61) men högre än vad som är normalt för översättningen av Apostlagärningarna (ofta omkring 1,0 men ibland upp till ca 1,2; jfr prickad linje i Figur 3).

Båda legenderna tillhör den textsamling som i utgåvor benämns som Fornsvenska legendariet, men de uppträder mot slutet i de två 1400-tals-handskrifterna av legendariet, i en del som antas bestå av yngre tillägg (Jansson 1934: 12–15). Kärnan i Fornsvenska legendariet är en översättning av Jacobus de Voragine *Legenda aurea*, och den anses ha tillkommit mellan slutet av 1200-talet och början av 1300-talet, men de båda Vulgatabaserade legenderna har saknat skäl för datering. Ett resultat från denna undersökning är att åtminstone Sauls omvändelse tillkommit före avskriften av Apostlagärningarna i A 110 från slutet av 1300-talet.

Det finns bara ett ytterligare exempel av en längre fornsvensk bibelöversättning från 1300-talet, om man bortser från kortare bibelcitater på svenska i till exempel predikningar och lektier, nämligen översättningen av de fem moseböckerna (Klemming 1848–55, Thorell 1955–59). Denna Moseboksöversättning innehåller kommentarer som antyder ambitionen

att återge hela Bibeln inklusive Nya testamentet, men inga spår av en fortsatt översättning finns efter Femte moseboken.²¹ En av dessa framåtsyftande kommentarer lyder: ”Thässe ordh skulo thydhas än gudh wil / tha wi komom til *sancti pauli* ordh / ther som han sigher hurw biscooper skal wara vtan last” (Klemming 1848–55: 370.31–371.2). Sannolikt syftar hänvisningen dock inte på Apostlagärningarna utan på Första Timotheosbrevet, kapitel 3 som ger moraliska föreskrifter för församlingsledaren och som i och med den medeltida kyrkan förstås som regler för biskopar. Det saknas alltså verkligt stöd för att den fornsvenska Apostlagärningarna skulle ha varit en del av svensk bibelöversättning som inkluderade både Gamla och Nya testamentet, där den bevarade moseboksöversättningen skulle ha utgjort en första del.

Det finns dock en lite överraskande förbindelse mellan legendavsnittet i Apg 9: 1–31 och Moseboksöversättningen i dess enda lite längre, förklarande kommentar. Kommentaren står till en höjdpunkt i kapitlet där Saul har slagits till marken av Gud/Jesus och förblindats av ljus i kapitel 9, vers 5 och den lyder (med kommentaren i understruken):

Apg 9: 5

5 Qui dixit : Quis es, domine? Et ille :
Ego sum Jesus, quem tu persequeris :
durum est tibi contra stimulum calcitrare.

Saulus swaradhe ok spordhe Herra
hwa est thu Röstin swaradhe iak är
ihesus nazareneus som thu hatar Ok
sighir iak, thik är hart trodha mote
gaddenom Ok [mz the] ordh menas
swa at thz är hart at stridhä mote
gudhi ther alt skapadhe af ängo ok alt
gat nidhirlaghit mz eno ordhe

(Klemming 1877–78: 147.11–17)

⁵ Han sade. Vem är du, herre? Och han: Jag är Jesus, som du förföljer. Hårt är det för dig att trampa på sporren.

Översättaren väljer alltså infoga en förklaring av uttrycket ”thik är hart trodha mote gaddenom”, och det anmärkningsvärda med förklaringen, som inleds med ”Ok [mz the] ordh menas...”, ligger i uttrycket ”gudhi ther alt skapadhe af ängo”.²² Det står här tillsammans med ”ok alt gat nidhirlaghit mz eno ordhe” för att exemplifiera Guds enastående makt

²¹ Snarare finns det tecken på att det skett ett lite abrupt avbrott efter utarbetandet av den andra längre teologiska kommentaren (Pettersson 2019: 67–68).

²² Uttrycket saknar motsvarighet i varianterna som anges i Wordsworth & White (1905: 92), vilket inte är förvånande eftersom det utgör en kommentar.

och kraft, men det anknyter faktiskt till inledningsorden i den fornsvenska översättningen av Första mosebok. Där står det (med tillägg och kommentar understruket): "Gudh skapadhe aff alzengho himil oc iordh".²³ Temat att Gud skapar världen av "alls inget" utvecklas också relativt utförligt i den första teologiska utredningen som föregår och kompletterar Moseboksöversättningen (Klemming 1848–1855: 34–35, 75–80). Uttrycket i kommentaren till Apg 9: 5 måste inte alls ha hämtats just från Moseboksöversättningen, men det associerar de båda texterna med varandra på något plan. Hur mycket Moseboksöversättningen lästes vet vi inte, men den citeras flitigt i *Själens tröst* (Thorén 1942: 17–30), och den speciella platsen för det gemensamma uttrycket, i Första mosebokens första vers, ökar sannolikheten för att det blivit läst och att det finns ett verkligt intertextuellt samband mellan de båda översättningarna. Det stannar dock förstås vid ett konstaterande av likhet, men det inbjuder till en närmare betraktelse av de två legenderna, deras texthistoria och om huruvida sättet att översätta i dem ansluter till översättningen av Moseböckerna.

Översättningsmetoden i de två legenderna

De två legenderna uppträder gemensamt i de två handskrifterna och i samma ordning med Johannes döparen först och Sauls omvändelse efter, samtidigt som andra texter i samma textdel är arrangerade i olika ordning i de båda handskrifterna (Jansson 1934: 14). Det kan tyda på att de båda Vulgatabaserade legenderna har en gemensam traderingshistoria, och frågan är då om det finns skäl att tro att de även delar tillkomsthistoria. Det är svårt att belägga att två texter är översatta av samma översättare, men man kan åtminstone söka efter liknande eller olikartade tillvägagångssätt. I det här fallet är det fråga om korta texter med visserligen delvis likartat innehåll (en himmelsk uppenbarelse), men jag har inte lyckats identifiera någon signifikant likhet eller olikhet på lexikal nivå som var fallet med översättningen av *discipulus* ovan.²⁴

²³ Texten såsom i handskrift Stockholm, Kungliga Biblioteket, A 1 (Thorell 1955–59: 119.18–20). Handskriften Köpenhamn, Det Kongelige Biliotek, Thott 4 4to (Klemming 1848–55: 155.1–4) har en lite annorlunda ordalydelse som jag (Pettersson under arb.) menar är sekundär: "Aff ophowhe skapadhe gudh aff alzängo himil oc iordh". Båda versionerna har dock formuleringen om "att skapa något av allsingt", vilket är det centrala här.

²⁴ I Johanneslegenden saknas latinska lånord som skulle kunna vara böjda i oblika kasus, vilket utmärkte Sauls omvändelse i jämförelse med övriga översättningen av Apostlagärningarna. En genomgång av verben i båda legendtexterna har inte gett anledning till någon slutsats. Det är ganska allmänna verb, och de som förekommer i båda texterna översätts i regel på ett likartat sätt. En liten skillnad finns i behandlingen av presensparticipier, där

När det gäller utelämnningar skiljer sig de två legenderna åt till viss del. I Sauls omvändelse är egentligen bara en vers helt utelämnad (v. 28), och den har ett för berättelsen umbärligt innehåll. Därutöver saknas delar av två verser i den clementinska vulgatatexten med vad som kan uppfattas som redundant innehåll.²⁵ Detta kan ha saknats redan i översättarens latinska förlagan, men för övrigt är egentligen allt i Vulgata återgivet.²⁶ I Johannes döparen är det betydligt större textmängd utelämnad, även om man bortser från de längre luckorna som alltså omfattar Marias (v. 46–55) och Sackarias lovsång (v. 67–79). Andra liknande monologiska och utbroderade anföringsavsnitt är nedkortade eller utelämnade (v. 17, 32–33, 25, 45). Även några för berättelsen redundanta verser i relationen utelämnas (delar av v. 39, hela 56 och 62). Särskilt intressant är att översättaren utelämnar innehåll som berör Sackarias prästerliga ämbetsutövning (i v. 8, 9 och 23), till exempel att han genom lottning får uppdrag att tända rökelse i templet. Detta skulle kunna vara ett utslag av att förbigå sådant som kan ses som redundant för berättelsen, men det råkar också stämma väldigt väl överens med en mycket tydlig princip i Moseboksöversättningen att helt förbigå innehåll som rör den judiska religionsutövningen (Pettersson 2019: 69–71). Legenderna om Johannes döparen är alltså nedkortade i större grad än Sauls omvändelse som med något undantag är mer eller mindre fullständigt återgiven.

Vad gäller tillägg har båda legenderna formuleringarna som hjälper läsaren att förstå texten bättre, till exempel med uttryck som ”thär för var saght aff” som stärker textbindningen och påminner läsaren om någon eller något från tidigare i texten.²⁷ I Johannes döparen används också uttrycket ”ok sagdhe framledhis” flera gånger (Luk 1: 31, 35, 43) när en redan påbörjad replik fortsätter.

Utöver sådana tillägg som främst är till för att stötta läsaren, så finns det tillägg i vardera texten med särskilda tendenser. I Sauls omvändelse finns enstaka tillägg som ger uttryck för ett förstärkt samtida kyrkligt perspektiv. När Vulgata skriver om Saul ”surgens baptizatus est” (Apg

översättningen av Johannes döparen har en lite större tendens till att ta över och använda den formen, men mönstret är inte tillräckligt starkt för att skilja de båda texterna åt.

²⁵ Det gäller dels 9: 19 ”Et cum accepisset cibum, confortatus est” (’och när han hade fått mat blev han stärkt’), dels 9: 30 satsen ”deduxerunt eum Cæsaream” (’de ledde honom till Caesarea’).

²⁶ Det som översättningen saknar i 9: 19 (se fotnot 25) saknas även i källa *t* i Wordsworth & White (1905: 96), vilken går tillbaka på en 1000-talshandskrift (1905: x). Det är troligt att meningen saknades även i översättarens förlaga, men iakttagelsen kan inte tas vidare här.

²⁷ I Sauls omvändelse Apg 9: 25 (Klemming 1878–88: 149.17–18). I Johannes döparen, Luk 1: 40 (*Fornsvenska legendariet* III, s. 893).

9: 18, 'han reste sig och blev döpt') har den fornsvenska texten "Ok ther äptir stodh han vp ok döptis j nampn fadhirs ok sons ok thäs hälghä andz" (Klemming 1877–78: 148: 25–27). Översättningen lägger alltså till treenighetsformeln som är en del av den krista dopritualet.²⁸

I Johanneslegenden ser man inte tydliga exempel på dessa slags tillägg, men i stället ett flertal exempel på en form av psykologiskt inkännande tillägg, ofta som motivering för en handling. Ett exempel är från när ängeln hälsar Maria för att tillkännage att hon är utsedd att föda Guds son. (I den fornsvenska texten har tillägg markerats med understrykning.)

Luk 2: 29–30

28	Et ingressus angelus ad eam dixit :
Ave gratia plena : Dominus tecum :
benedicta tu in mulieribus.	ok tha engillin kom in til hænna mælte
han ' Aue maria <i>gracia plena dominus</i>
tecum <i>thz thy\ dher a wart maall ¶</i>
<i>heel maria ful ' mz naadh gudh är mz</i>
<i>thik vælsignadh wardhe thu iwi alla</i>
<i>quinnor /</i>
29	Quæ cum audisset, turbata est in
sermone ejus, et cogitabat qualis esset
ista salutatio.	Thæn ' tiidh maria hafde thæssin
ordhin hört tha dröfdis hon aff hans
maale ' ok thänkte mz sik hwilkin
thæssin helsan var
30	Et ait angelus ei : Ne timeas, Maria :
invenisti enim gratiam apud Deum. | ¶ <i>En sidhan ængelin forstod ' hona</i>
<i>rædhas vidh hans ordh</i> tha mælte han
til hænna Ræz ey maria ' for thy thu
fant nadheza när gudhi /

(<i>Fornsvenska legendariet</i> III, s. 590) |

¹³ När ängeln kommit in till henne sade den: Var hälsa, du som är full av nåd. Herren är med dig. Välsignad är du bland kvinnor. ²⁹ När hon hade hört detta, förskräcktes hon av hans tal och undrade vad denna hälsning skulle innebära. ³⁰ Och ängeln sade till henne. Frukta inte, Maria, ty du har funnit nåd hos Gud.

I citatet förekommer först ett långt tillägg till vers 28 som förklarar latinets, vilket ska kommenteras längre fram, men det intressanta här är i stället det tillägg (understruket) som inleder vers 30 som visar vad ängeln tänker och vilket motiverar vad den sedan gör: "En sidhan ængelin forstod

²⁸ Någon motsvarighet till detta finns inte bland varianterna i Wordsworth & White (1905: 96), och det gäller även ett tillägg i Apg 9: 21 där Paulus och hans predikande beskrivs med orden "oc aldra mäst af mannom hatadhe han thz som han nu höghelikä lowa" (Klemming 1877–78: 149.4–5). Däremot finns det troliga varianter bakom uttrycket att Saul predikade "mz fullom kiärlek Ok sagdhe visselikä vtan alt iäf" (Klemming 1877–78: 148.30–31) i Apg 9: 20, vilket saknas i den clementinska utgåvan, nämligen "cum confidentia" och "cum omni fiducia" (Wordsworth & White 1905: 96).

’hona rædhas vidh hans ordh tha mälte han till hænna”.²⁹ Bibelns texter ger sällan inblick i det inre livet hos dess gestalter. Det gäller i synnerhet Moseböckernas berättelser, och ett klassiskt exempel på detta är berättelsen om hur Abraham ska offra sonen Isak (1 Mos 22: 1–18), där knappt några känslouttryck i texten får spegla de inblandade personernas upplevelser. Evangelierna är inte alltid fullt så strama i stilen, men vi ges genom tillägget i översättningen en insyn i hur ängeln upplever Marias reaktion och att det förklarar hans fortsatta replik. Sådana tillagda inblickar i personernas inre förekommer så mycket som fyra gånger i legenden om Johannes döparen, varav tre i samband med att ängeln möter Maria och en gång när ängeln i början av legenden möter Sackarias.³⁰ Faktum är att detta slags tillägg är ett av de typiska tilläggen i översättningen av de fem moseböckerna. Det syns inte minst i just berättelsen om Abraham och Isak där Abrahams vända får uttryckas explicit i översättningen (Klemming 1848–55: 201.1–4), men det förekommer alltså i hela verket att vi får veta vad olika personer känner och att detta förklarar deras vidare handlande.³¹

Denna typ av tillägg saknas helt i Sauls omvändelse, men det finns ett fall i Apg 9: 24 som påminner om detta och som även ansluter till Moseboksöversättningen. Det står (med tillägg understrukna): ”Paulus ther för kalladhis saulus vndirstodh therä forsato som gudh vilde” (Klemming 1877–78: 149.13–14). Det första tillägget om Paulus namn tillhör bara kategorin förtydligande tillägg, men det andra omtalar Guds perspektiv på det som sker. Sådana tillägg, som uttrycker vad Gud (och även andra personer) vill eller avser förekommer ganska ofta i Moseboksöversättningen, som när det sägs ”war herra wille ey at moyses oc aaron / skullo wars herra folk ledha til chanaan land” (Klemming 1848–55: 408.24–25). Detta behöver inte innebära någon särskilt samband mellan de båda översättningarna, men man kan notera det som en form av bearbetning som textskaparna har använt sig av i båda fallen.

Det verkar alltså som om översättaren av de två legenderna har arbetat lite olika. I båda återges källtexten relativt nära men i Johannes döparen görs betydligt fler utelämnningar av hela bibelverser och Sauls omvändelse

²⁹ Textstället har i Wordsworth & White (1889: 310) varianter som beskriver Marias reaktion och tankar, men inte ängels.

³⁰ I vers ”ok j thy at han räddis” (*Fornsvenska legendariet*, s. 891 = vers Luk 1: 13); ”ok framledhis sagdhe han hænne til mere styrkilse ok minne iäfwgha sinna budhan” (*Fornsvenska legendariet*, s. 892 = Luk 1: 35). Inget fall har motsvarigheter i Wordsworth & White (1889: 308, 311).

³¹ En mer omfattande analys av Moseboksöversättningen som bland annat visar detta kommer att publiceras i Pettersson (under arb.).

ligger närmast källan av de två. I båda förekommer smärre tillägg som hjälper läsaren att hålla ihop och förstå berättelsen men även sådana tillägg som skiljer översättningarna åt. Sauls omvändelse har exempel på tillägg som lyfter fram ett kyrkligt klerikalt perspektiv; Johannes döparen utökas i stället med en viss psykologisering.

Översättningen i legenden Johannes döparen påminner på flera sätt om översättningen av de fem moseböckerna. De psykologiserande tilläggen, utelämnningen av judiskt religiösa inslag och det lite friare förhållandet till källan är gemensamma inslag. Även det ställe vid Marias bebudelse där ängelns hälsning återges på latin och sedan översätts, vilket visades i citatuppställningen ovan, har viss koppling till Moseboksöversättningen. Efter latinet och före den fornsvenska översättningen kommenterar översättaren "thz thydher a wart maall", vilket svarar mot en lång rad liknande betydelseförklaringar i just Moseboksöversättningen där också det egna språket omtalas som "wart maal".³² Detta är egentligen ett allmänspråkligt uttryck och inget som behöver betyda något för texternas relation, men det ingår bland de inslag som översättningen av Johannes döparen delar med Moseboksöversättningen.

Översättningsmetoden i Sauls omvändelse har också likheter med Moseboksöversättningen men av annat slag. Den lite strängare översättningsnormen med färre utelämnningar finns också företrädd i översättningen av Moseböckerna men oftast begränsat till vissa typer av avsnitt, främst världslig lag och inledningen av Första moseboken.³³ Tillägg som förstärker det kyrkliga perspektivet förekommer också i kommentarer i Moseboksöversättningen, och de två delar kommentaren som talar om att Gud skapade allt av alls inget.

Båda legenderna har beröringspunkter med Moseboksöversättningen men på lite olika sätt. Är då översättaren av legenderna samma person som gjort Moseboksöversättningen? Det är hopplöst att försöka bevisa, och olikheterna talar snarare för att det är olika personer.³⁴ Likheter kan snarare vara uttryck för vissa delade uppfattningar om hur bibelöversättning skulle göras, och kanske finns här spåren av personer som verkar i samma kretsar och i en liknande anda av hur Bibelns ord skulle

³² Betydelseförklaringarna diskuteras i Hesselman (1927: 13–17) och analyseras vidare i Pettersson (under arb.).

³³ Detta kommer också att presenteras närmare i Pettersson (under arb.). Jfr även Pettersson (2019: 70–71).

³⁴ Man kan förutsäga att Wollins (2020) TRIX-analys, som innebär att man mäter korrespondans mellan enheter i källtexten och måltexten, skulle ge ett olikartat utfall i de två legenderna, eftersom normen att följa källtexten är mer påtaglig i Sauls omvändelse.

spridas till folkspråkiga läsare. Kanske hade man lärt av varandra. Materialet är alldeles för sprött för att tala om en översättningskultur, men möjligen kan en sådan sökas i den riktning som skisserats i andra religiösa översättningsverk.

Översättningen av Apostlagärningarna

Den avsedda funktionen med den fornsvenska Apostlagärningarna menar Stähle vara uppbyggelse i likhet med de övriga texterna i Oxenstiernianus. Det är ett ganska allmänt textsyfte för religiösa texter, men det är ändå avgränsat mot andra alternativ som ibland diskuteras för bibelöversättning, till exempel att vara ett stöd för läsning av den latinska texten. Den bevarade handskriften av Apostlagärningarna är dock bara en kopia och intresserar man sig för intentionerna bakom den ursprungliga översättningen behöver man betrakta texten förutsättningslöst utan det textsammanhang som just A 110 erbjuder. Man kan dock inte gå förbi att översättaren strävat efter en förenkling och en anpassning till en läsare med ingen eller begränsad utbildning, men frågan är om det skulle gå att snäva in den tilltänkta läsekretsen och det historiska sammanhanget kring översättningens tillkomst. I det följande ska några resonemang föras om detta, först hur man kan närma sig en sannolik tillkomsttid och även en mer precis historisk situation. Tre teman tas upp till diskussion: dels bruket av thorn i handskrift A 110, översättarens tillvägagångssätt samt den avslutande kommentaren till översättningen, ”epilogen”.

Bruket av thorn

I avskriften av Apostlagärningarna i A 110 förekommer bokstaven thorn <þ> sporadiskt i texten, vilken anses falla ur bruk i fornsvensk text under andra halvan av 1300-talet.³⁵ Detta ortografiska drag skulle alltså kunna bidra till en datering, eftersom handskriften är tillkommen under just den tid då grafemet försvinner, och en kartläggning av alla belägg presenteras i Tabell 1.

I Tabell 1 kan man utläsa att <þ> enbart förekommer i den del som skrivs av hand I, som alltså omfattar texten fram till sid 166, rad 7 i

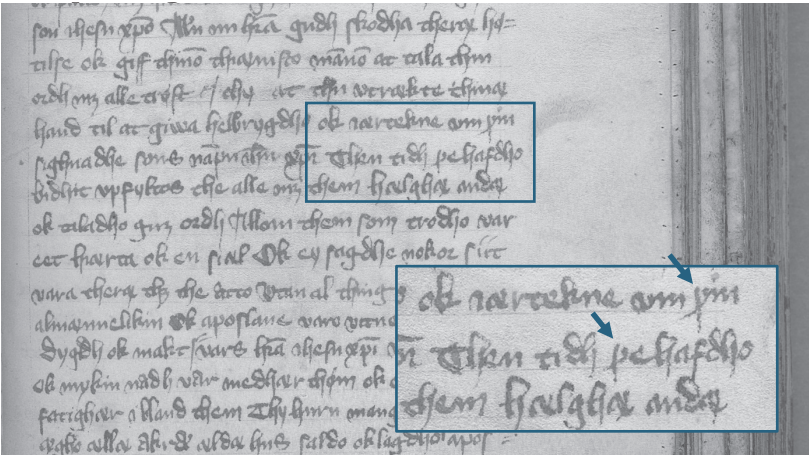
³⁵ Wessén (1965 § 72) menar att thorn ”försvinner i y. fsv. tid (omkr. 1375)” (1965: 82). Horn af Åminne (2016: 29–30) har i en masteruppsats belyst bruket av thorn i fornsvenska diplom och bekräftar i stort sett denna kronologi, men pekar också på att det tycks finnas en geografisk skillnad så att tecknet först verkar fasas ut i Uppland, Södermanland och Östergötland, medan de verkar bestå längre i Småland och möjligen Västergötland, med reservation för att materialet ofta är för litet för att några säkra slutsatser ska kunna dras.

Klemming (1877–78) motsvarande Apg 21: 8 och blad 143v i handskriften.³⁶ Det förekommer på samma sporadiska sätt i legenddelen (Apg 9: 1–31) som i övriga kapitlen i denna del och det är alltså inget som utmärker eller avgränsar legenddelen från den övriga texten. När den mer regelbundet skrivande hand II tar över förekommer inte <þ> alls. Sista belägget för <þ> är i början av kapitel 16 och då återstår fem kapitel innan skrifvarbytet sker.

Den mycket begränsade förekomsten av <þ> understryks också av att det bara uppträder i vissa formord, främst vid personligt pronomen, och dessutom tätt uppblandat med former som är skrivna med digrafen <th>. Ett talande exempel är "alle the þet hördho" från blad 133r, där allograferna står direkt i anslutning till varandra. Det tycks inte finnas någon systematik i bruket av thorn, utan det utgör en marginell ortografisk variant i frekventa formord.

Möjligheten att använda thornbruket för datering av översättningen är beroende av frågan huruvida det är hand I som självständigt använt <þ> eller om det är kopierat från förlagan. Hand I beskriver alltså Stähle (1940: 11–12) som en mindre rutinerad skrivare som ofta skriver fel, i kontrast till hand II som har en mer stabil skrift. Ortografin hos hand II har inslag som ser yngre ut än i motsvarande fall i hand I och tycks även ha en strängare ortografisk norm med mindre intern variation. Hand II skriver exempelvis konsekvent <-ft-> i *äftir*, *skriften*, *ofta* medan hand I växlar mellan *äptir* (29) och *äftir/äfftir* (10/1), *scriptinni* (1) och *skriftin* (1)/*skriftinne* (1). Kombinationen av att hand I verkar mer osäker vad gäller själva utformandet av skriften, att hen gör många fel och variation i den ortografiska normen skulle kunna förstås som en mindre rutinerad skrivare, vilket kan ge anledning att tro att skrivaren är mindre självständig i förhållande till källtexten och därmed bevarar förlagan i högre grad. Hand II ger däremot intryck av en mer rutinerad skrivare som kanske också väljer att anpassa förlagens ortografi till den egna normen. Förekomsten av <þ> hos hand I skulle med ett sådant resonemang vara övertaget från förlagan snarare än instrött av hand I på eget bevåg. Man kan dock resonera precis tvärtom, men möjligen är den första tolkningen troligare än den andra. Slutsatsen blir dock inte säker och en fördjupad studie av skrivarna skulle behövas för att utröna om det går att komma längre.

³⁶ I ett fall, på blad 137r är thorn skrivet som ett tillägg ovanför raden, och det skulle kunna vara en rättelse av hand III, men det är svårt att avgöra och skulle lika gärna kunna vara en självrettelse av ett utelämnat ord.

Figur 7. Exempel på bruk av thorn i A 110 127 r. med utskuren och förstörad detalj där två förekomster av thorn markeras med pilar ("þin" respektive "þe"). (Bildkälla: Kungliga biblioteket, HS A 110.)

Tabell 1. Förekomst av <þ> i A 110.

Sida och rad i Klemming (1877–78)	Blad och rad i A 110	Kap. i Apg	Text med ord där thorn används fetstilt	Ordklass
134.27	124v, r. 15	2: 37	Tha the thättä hördho fingo þe idrogha j sith hiärtä	personligt pronomen
139.1	127r, r. 11	4: 30	thu vträkte thinä hand til at giwa helbrygdho ok iärtekne vm þin sijnadhe sons nampn	possessivt pronomen
139.2	127r, r. 12	4: 31	Then tidh þe hafdho bidhit	personligt pronomen
145.8	130v, r. 19	8: 15	the badho for them at þe skuldo faa then hælghä andä	personligt pronomen
148.21	132v, r. 22	9: 17	var herra som tedhis thik i vägheno som þu nu komt af	personligt pronomen
149.1	133r, r. 9	9: 21	for thy at han swa giordhe vndradho alle the þet hördho ok sagdho swa inbyrdhis	personligt pronomen
156.1	137r, r. 21	13: 4	Ok läto them fara Ok þe sändos af þem hælgha andä i mang landzskap ¹	personligt pronomen
156.6	137v, r. 1	13: 9	Paulus vpflytär mz þem hælghä andä sagdhe til hans	bestämd artikel
160.4	140r, r. 1	16: 26	Ok aldrä þerä band los- nadho som bundne varo	personligt pronomen

¹ Ordet *þe* är alltså tillagt överraden i detta exempel.

Det går alltså inte att utifrån thornbruket dra någon tydlig slutsats om textens ålder förutom att det ytterst begränsade bruket kan stämma överens med en relativt sen del av perioden fram till 1385 och de följande decennierna. Den jämna distributionen av <þ>-förekomsterna mellan legenddelen i Kapitel 9 och övriga texten kan tolkas som att bruket av <þ> härstammar från tillkomsten av översättningen då legenddelen kopierats in, men den kan också ha skrivits in av en skrivare någon gång efter originalöversättningen är ansvarig för det bruk av thorn som vi ser i A 110. Alternativt kan det vara en sista rest som ännu inte försvunnit.

Översättarens tillvägagångssätt i Apostlagärningarna och övriga bibelöversättningar

Den fornsvenska Apostlagärningarna och Moseboksöversättningen delar ett allmänt fritt, reducerande tillvägagångssätt i översättningsmetoden, men det har dessa texter gemensamt med det mesta av 1300-talets översättningar. I fråga om de slags tillägg som kommenterats ovan i "legendöversättningarna" så saknas det nästan helt i Apostlagärningarna. I Apg 19: 3, 5 finns dock tillägg av dopformeln "i faderns, sonens och den helige andes namn" såsom i Sauls omvändelse (jfr ovan), men det är nästan det enda.³⁷ Intrycket är att översättaren är mycket sparsam med tillägg men betydligt mer öppen för att korta ner texten på olika sätt. Allmänt sett är dock översättningen av Apostlagärningarna närmre källan än Moseboksöversättningen som varierar mellan tydlig källtextnärhet och mycket fri, omskrivande återgivning.

En väsentlig skillnad mellan den fornsvenska Apostlagärningarna och Moseboksöversättningen är att den förra bara innehåller ett fåtal kommentarer och tillägg medan översättningen av Moseböckerna kompletteras av längre och kortare kommentarer i praktiskt taget varje kapitel. I översättningen av Apostlagärningarna finns bara en längre kommentar placerad sist i texten, och den är förhållandevis lång, drygt 300 ord.³⁸ Utifrån Moseboksöversättningens perspektiv är detta ingen anmärkningsvärd längd; det finns både längre och kortare kommentarer där.³⁹

³⁷ Stähle (1940: 6) skriver att det förekommer "stundom smärre tillägg", men han lyfter endast fram exemplet från legenddelen som står till "thik är hart trodha mote gaddenom" som diskuterats ovan samt ett fall där översättaren lägger in ett förtydligande "sighir sanctus lucas" (Klemming 1877–78 159.6).

³⁸ Här bortser jag från den ovan nämnda kommentaren i legendavsnittet 9: 1–31, om Gud som skapare av allt av allsingt, eftersom den tillkommit före översättningen av Apostlagärningarna som helhet.

³⁹ Jag hänvisar till en kommande publikation om Moseboksöversättningen.

Sammantaget avviker översättningen av Apostlagärningarna på flera sätt från de övriga bibelöversättningarna som granskats här, det vill säga Moseboksöversättningen och de två ”legenderna” som återger olika bibel-avsnitt. Medan de tre övriga på olika sätt anknyter till varandra – om än relativt vagt – så ligger Apostlagärningarna vid sidan av dem, och det antyder att den skulle kunna stamma från ett annat sammanhang, möjligen från en annan tid. Det är dock bara en tolkning som eventuellt kan utgöra en meningsfull bakgrund till annan information som talade för samma förhållande, lite på samma sätt som bruket av thorn skulle stämma överens med en datering till andra halvan av 1300-talet. De utgör dock inte användbar grund för en datering i sig.

Epilogen och dess möjliga kontext

Den avslutande kommentaren (”epilogen”) kommer omedelbart efter det sista kapitlet i Apostlagärningarna, och den förhåller sig till hela texten genom att den utlägger de två apostlarna Petrus och Paulus och deras särställning. Någon förlaga till kommentaren har inte identifierats. Den börjar på detta vis: ”Än thot apostoli fingo alle iämna hälagghetz nadh Tho synas petrus ok paulus fore gaa mz enna handa tronna dygdh” (Klemming 1877–78: 176.31–177.1). Den beskriver därefter de två apostlarna i en retorisk struktur som speglar deras likheter och olikheter i varandra, och den drar utifrån detta paralleller om hur kyrkan och världen står mot varandra. Avslutningsvis finns en uppmaning till efterföljelse: ”Hwilkra äftirdöme alzwalloghir gudh vnne oos swa äftirfölgia at wi wärdhogh wardhin tilföghias them j äwärdhelike glädhi ok äro. Amen.” (1877–78: 178.4–6) Detta inskräpta fokus på de två apostlarna kan – om den tolkas som del av den ursprungliga översättningen – delvis förklara översättarens prioriteringar. Nedkortningarna som drabbar perifer information och teologiska diskussioner lämnar en text om Petrus och Paulus gärningar så som de omtalas i Apostlagärningarna och hur de två blir exemplariska.

I kommentaren finns dock även en särskild upptagenhet med staden Rom, där de båda apostlarna enligt olika traditioner slutar sin tid, även om just detta inte omtalas i Apostlagärningarna. Sättet Rom omtalas ger dock vissa skäl till resonemang om textens ålder. Om de båda apostlarnas död skrivs:

The tholdo dödh i room at ther som willonna hughir hafdhe warit, ther sculde hwilas hälagghetzins hofwdh. Ok hwar höfdhinganna höfdhingia bygdo, ther sculdo kirkionna höfdhingia bliua. Ok swa som christus lyste östro landin mz sinne pino Swa wärdhoghahdis han at lysa wästro landin mz sinna apostla blodhe ok kändedom. (Klemming 1877–78: 177.25–178.1)

Kommentaren betonar alltså staden Roms betydelse för kristendomen som den plats där kyrkornas hövding, påven, skulle vara. Det är svårt att inte läsa kommentaren i förhållande till 1300-talets stora konflikt om påvedömet i Avignon 1309–1377 och den åtföljande stora schismen, då det fanns konkurrerande påvar i Rom och Avignon fram till 1417. Man anar dock ingen explicit kritik mot denna situation, så som exempelvis Heliga Birgitta öppet ifrågasatte påvens vistelse i Avignon. Det blir visserligen en fråga om hur man förstår de två ”skulle” i de två första meningarna i citatet: ”The tholdo dödh i room at ther som willonna hughir hafde warit, ther *sculde* hwilas hælaghhetzsins hofwdh. Ok hwar höfdhinganna höfdhingia bygdo, ther *sculdo* kirkionna höfdhingia bliua” (min kursivering). Ska de två *skulle* läsas med deontisk betydelse ’bör’ eller enbart futuralt ’skulle komma att’? Jag läser det som ett i första hand futuralt uttryck och inte som att det primärt uttrycker någon åsikt eller önskan. Med en sådan läsning kan man säga att texten språkligt sett tar det för givet att Rom är påvens residens, och ett sådant förgivettagande skulle kunna samspela med att kommentaren författas före 1309 (före flytten till Avignon) eller kanske även efter 1377. Kommentaren kan inte ensam bevisa detta, men ett resonemang om det senare alternativet ska utvecklas i slutkommentaren efter några reflektioner om det tidigare alternativet (före 1309).

En så tidig datering som före 1309 kan verka tveksam eftersom vi känner till så få texter på svenska från denna tid. Det är Eufemiavisorna, Fornsvenska legendariet och landskapslagarna, möjligen Konungastyrelsen och Moseboksöversättningen och kanske några till. Man kan dock ställa sig frågan sig varför det *inte* skulle ha funnits bibelöversättningar så tidigt som början av 1300-talet och till och med ännu tidigare. Man borde ha haft intresse av att ha dessa texter på folkspråk för högläsning, och i detta sammanhang kan Apostlagärningarna ha varit ett ganska okomplicerat val: en spännande berättelse om kyrkans första tid och om de centrala apostlarna som dessutom bara fanns i *en* version. I fråga om evangelierna fanns komplikationen att de var fyra och delvis inte samstämmiga, vilket man på olika håll i Europa ofta löste med någon av flera evangelieharmnier. En annan strategi för att hantera problemet med de fyra evangelierna var att översätta enskilda berättelser från enskilda evangelier, så som är fallet med legenden Johannes döparen. För närvarande finns dock inga särskilda skäl att uppehålla sig vid en möjlig datering före 1309. Det är ingen omöjlighet, men det saknas konkret stöd för det.

En sak man kan fråga sig i anslutning till detta är om det kan ha funnits andra hela bibelböcker från denna tid översatta som har gått förlorade?

Ett centralt vittnesbörd om medeltidens svenska bibelöversättningar ger handskriften Stockholm, Kungliga biblioteket, A 1 som utarbetas i Vadstena och är daterad till 1526. Den innehåller bland annat Moseboksöversättningen men man har även lagt till en rad andra bibelböcker som brukar gå under benämningen *Medeltidens bibelarbeten II* efter Klemmings (1853–1855) utgåva. De inbegriper översättningar av Josua, Domarböckerna, Jöns Buddes översättning av Judit, Ester, Rut och Mackabéerböckerna samt Uppenbarelseboken. Det ser ut som att man har velat samla alla bibelöversättningar av hela bibelböcker som man då kände till i en handskrift. Det är dessutom den enda handskriften av de flesta av dessa bibelböcker med undantag för Moseboksöversättningen som även finns i handskriften Köpenhamn, Det Kongelige Bibliotek, Thott 4 4to.⁴⁰ I A 1 har man alltså förbigått Apostlagärningarna, och en tolkning som inte är alltför långsökt är att översättningen då var bortglömd. Även det apokryfiska Nikodemusevangeliet, som också ingår i A 110, saknas i A 1, men det förekommer i andra Vadstenahandskrifter från senare delen av medeltiden.⁴¹ Det kan dock ha valts bort från A 1 för att det ansågs apokryfiskt. Det verkar mer sannolikt att Apostlagärningarna varit bortglömd vid tillfället, och det är inte omöjligt att detta öde även delades med andra nu försvunna äldre översättningar av bibelböcker.

En invändning man kan göra mot hela resonemanget om kommentarens användbarhet för datering är som redan nämnts att den skulle kunna härröra från en äldre källa och vara inkopierad som ett tillägg. Något som dock talar för att kommentaren är författad av översättaren är att dess särskilda fokus på Petrus och Paulus tycks samspela direkt med tillvägagångssättet i översättningen, som genom utelämnningar koncentrerar texten kring de två apostlarnas liv och gärningar.⁴²

⁴⁰ I förordet till handskriften Stockholm, Kungliga biblioteket A 3 som tillkom omkring 1500 omtalas att en syster Elseby Gjordsdotter arbetade med en kopia av Mackabéerböckerna (Carlqvist 2007: 169).

⁴¹ Nikodemusevangeliet förekommer i den redan omnämnda Stockholm, Riksarkivet E 8900 samt i den stort upplagda bordsläsningshandskriften Stockholm, Kungliga biblioteket, A 3. Carlqvist (2007: 187–191) analyserar de tre textvittnenas inbördes relation och slår fast att versionen i A 3 inte är en avskrift av de båda andra textvittnena, men att den ligger närmare A 110 snarare än E 8900.

⁴² Innehållet är inte, så vitt jag kunnat finna, hämtat från *Historia scholastica*, vilket är fallet med en del kommentarer i Moseboksöversättningen, vilket jag kommer att presentera i Pettersson (under arb.).

Apostlagärningarna i 1300-talets svenska bibelöversättningshistoria

I 1300-talets kända bibelöversättningshistoria tar den kommenterade översättningen av Moseböckerna störst plats, genom sitt omfång och ambitiösa upplägg. Den har sannolikt tillkommit under 1300-talets förra hälft, och olika inslag i verket talar för att det varit en prästvigd person med någon slags anknytning till dominikanerorden.⁴³ Vid sidan av Moseboksöversättning har alltså utdrag ur Apostlagärningarna (9: 1–31) och ur Lukasevangeliet (1: 5–80) översatts vid okänd tidpunkt och införlivats med traderingen av översättningen av *Legenda aurea*, dvs. *Fornsvenska legendariet*, sannolikt redan under 1300-talet. Olika inslag i de båda "legendöversättningarna" påminner om Moseboksöversättningen, vilket inte kan tas till intäkt för att det är samma textskapare men möjligen visar det att man kanske arbetade inom ramen för en krets eller tradition där man delade uppfattningar om hur bibelöversättning skulle göras. Möjligen skulle en sådan ram ha kunnat vara dominikanerorden, med tanke på ordens uppdrag att predika för lekmannabefolkningen.⁴⁴

I undersökningarna har jag tyckt att översättningen av Apostlagärningarna avviker från de övriga, men den saknas underlag för en säker datering eller proveniensbestämning. Ett förslag som knyter Apostlagärningarna till birgittinerordens upprättande har dock framförts av Andersson (2001: 124–125; [utan år]), som visar att texterna i A 110 kan ses som en realisering av ett birgittinskt program för predikan och uppbyggelse som uttrycks i uppenbarelsen i kapitel 23 i *Revelationes extravagantes* (s. 69). Detta säger kanske i första hand något om handskriften och dess textsamling och bara eventuellt något om själva översättningen, som kan ha tillkommit långt tidigare och bara anammats av birgittinerna. Samti-

⁴³ Underlaget för den tolkningen kommer att presenteras i Pettersson (under arb.). Wollin (2001) har tidigare argumenterat för att det är en dominikanerbroder som har skapat texten, vilket Pettersson (under arb.) alltså instämmer i, men av andra skäl.

⁴⁴ Ingen av ordnarna av predikobröder hade någon entydig hållning till bibelöversättning, och fransiskanerna saknade, enligt Shepherd (1969: 384), ursprungligen intresse för det helt. Orderna kom att spela olika roll för spridningen av bibelöversättningar under olika tider och i olika områden. I England, menar Shepherd (1969: 381, 384), att de inte spelade någon roll alls enligt och att de rent av intog en fientlig hållning till bibelöversättningar under 1300-talet. I Italien ska predikordnarna däremot, enligt Foster (1969: 459, 462), ha kommit att bli viktiga spridningskanaler för bibelöversättningar, särskilt under senmedeltiden. *Legenda Aurea* skapades ju för övrigt av dominikanerbrodern Jacobus de Voragine, men den kom dock att vara allmän i den västliga kristenheten och det säger inte väldigt mycket om "legendöversättningarna" i sig, även om de förbands i traderingen av *Fornsvenska legendariet*.

digt kan det vara naturligt att se även översättningen som en del av en plan för textuppbyggnad i klostrets verksamhet inför invigningen. Det skulle också falla in i ett återkommande mönster för bibelöversättningar, eftersom just europeiska nunnekloster utmärker sig som innehavare av bibelöversättningar under medeltiden (Gow 2005: 181–183). 1400-talets svenska översättningar av bibelböcker för systrarna i Vadstena är ett mer tydligt exempel på detta mönster, men den livaktiga textproduktionen kring Vadstena redan från dess första tid ger anledning att föreställa sig en motsvarighet till Nils Ragvaldsson eller Jöns Budde som gör ett motsvarande arbete med Apostlagärningarna för de blivande systrarnas räkning.

Jag vill också föreslå att slutkommentarens utsagor om Rom som påvens residens skulle kunna förstås som anpassad till den historiska situationen under tiden för strävandena att få birgittinerorden och Vadstena kloster till stånd under andra halvan av 1300-talet fram till 1384 års invigning. Som ovan nämnts är kommentaren hållen i ett försiktigt tonläge i förhållande till frågan om påvens residens, och någon eventuell åsikt uttrycks i sådant fall bara indirekt. Just en sådan retorisk strategi kan dock vara påkallad i en situation där det är riskabelt att framföra kritik, i förhållande till de mål man har, samtidigt som man kanske ändå har en uppfattning. Birgitta själv var inte försiktig eller otydlig i denna fråga och skriver, som bekant, vid året för sin bortgång 1373 till den dåvarande påven Gregorius XI med uppmaning att flytta ämbetsstolen till Rom från Avignon. Denne kommer också att göra det, men först 1377 och inte på just Birgittas uppmaning. Gregorius XI dör dock samma år och från 1378 inträder den stora schismen med två konkurrerande påvar, i Rom och i Avignon. Birgitta kunde utifrån sin speciella roll och position driva frågan om påvestolens residens med kraft och tydlighet, men för dem som verkade inom kyrkan krävdes nog större diplomatisk finess, särskilt om de befann sig på ett sådant uppdrag som kretsarna kring Birgitta hade, som sökte stöd och godkännande från den centrala delen av organisationen. Man kunde ha låtit bli att kommentera detta alls i slutkommentaren, men man valde alltså att göra det och därigenom att peka på Roms historiska sanktion utan att uttryckligen framföra vad det skulle betyda för den aktuella situationen.

Det finns alltså flera omständigheter – språkliga, historiska och översättningshistoriska – som gör att den fornsvenska Apostlagärningarna passar väl in i decennierna närmast före Vadstena klostrets invigning 1384 och framställningen av handskrift A 110 omkring år 1385 från kretsarna kring och efter Birgitta med sikte på det tilltänkta konventets läsare och lyssnare. Vad som verkar rimligt och troligt ska dock inte blandas samman

med vad som faktiskt skett, och översättningen kan naturligtvis stamma från en helt annan tid och kontext. I fortsatta undersökningar av kan det dock vara meningsfullt att fortsätta att språkligt, intertextuellt och kontextuellt pröva tanken om översättningen av Apostlagärningarna som en del av Vadstena klostets tillkomst.

Källförteckning

Handskrifter

Köpenhamn, Det Kongelige Bibliotek, Thott 4 4to.
Stockholm, Kungliga Biblioteket, A 1.
Stockholm, Kungliga Biblioteket, A 3.
Stockholm, Kungliga Biblioteket, A 110, *Codex Oxenstiernianus*.
Stockholm, Riksarkivet, E 8900, *Codex Passionarius*.
Uppsala, Uppsala Universitetsbibliotek, C 528, *Codex Bildstenianus*.

Litteratur

- Andersson, R. (2001): *De birgittinska ordensprästerna som traditionsförmedlare och folkfostrare*. Stockholm: Runica et mediævalia.
- Andersson, R. (utan år): "Översättningsverksamheten i Vadstena kloster". *Svenskt översättarlexikon*. Hämtad 230103. https://litteraturbanken.se/%C3%B6vers%C3%A4ttarlexikon/artiklar/%C3%96vers%C3%A4ttningsverksamheten_i_Vadstena_kloster
- Carlquist, J. (1996): *De fornsvenska helgonlegenderna. Källor, stil och skriftmiljö*. (SFSS 81.) Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet.
- Carlquist, J. (2002): *Handskriften som historiskt vittne. Fornsvenska samlingshandskrifter – miljö och funktion*. Stockholm: Runica et mediævalia.
- Carlquist, J. (2007): *Vadstenasystrarnas textvärld: studier i systrarnas skriftbrukskompetens, lärdom och textförståelse*. (SFSS 89.) Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet.
- Fornsvenska legendariet* I–IV. P.-A. Wiktorsson (utg.) (2020). (SFSS 102.) Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet.
- Foster, K. (1969): "Vernacular Scriptures in Italy". G. W. H. Lampe (red.), *The Cambridge History of the Bible. Volume 2. The West from the Fathers to the Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press. S. 452–464.
- Gow, A. (2005): "Challenging the Protestant Paradigm: Bible Reading in Lay and Urban Contexts of the Later Middle Ages". T. J. Heffernan & T. E. Burman (red.), *Scripture and Pluralism: Reading the Bible in the Religiously Plural Worlds of the Middle Ages and Renaissance*. Leiden: Brill. S. 161–191.
- Hallberg, Peter. 1971. "Norröna riddarsagor. Några språkdrag". *Arkiv för nordisk filologi* 86. S. 114–138.

- Hesselman, B. (1927): *Språkformen i MBI eller fem Mose böcker på svenska, tolkade och utlagde vid medlet av 1300-talet*. Uppsala: Almqvist & Wiksell / Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Horn af Åminne, A. (2016): "När þ blev t. Om en fonologisk och ortografisk förändring i fornsvenska". Opubl. masteruppsats. Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Jansson, V. (1934): *Fornsvenska legendariet. Handskrifter och språk*. Stockholm: Hugo Gebers Förlag / Köpenhamn: Levin & Munksgaard.
- Johansson, K. G. (2022): "Miracles and Mores. The Composite Manuscript A 110". A. Ute Blode & E. Brandenburg (red.), *Three Crowns and Eleven Tears. East Norse Philology from Cologne*. Odense: Syddansk Universitetsforlag. S. 157–175.
- Liere, F. van. (2014): *An introduction to the medieval Bible*. New York: Cambridge University Press.
- Lindblad, Gustaf. (1971): "Ett språkligt grundmönster i Nya testamentet 1526". *Nysvenska studier* 51. S. 5–57.
- Lindqvist, Y. (2002): *Översättning som social praktik. Toni Morrison och Harlequinserien Passion på svenska*. Stockholm: Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Klemming, G. (utg.). (1848–1855): *Svenska medeltidens bibel-arbeten*. I. (SFSS 6.) Stockholm: Norstedt.
- Klemming, G. (utg.). (1853–1855): *Svenska medeltidens bibel-arbeten*. II. (SFSS 7.) Stockholm: Norstedt.
- Klemming, G. (utg.). (1877–1878): *Klosterläsning. Järteckensbok, Apostla gerningar, Helga manna lefverne, legender, Nicodemi evangelium*. (SFSS 22.) Stockholm: Norstedt.
- Pettersson, J. (2009): *Fri översättning i det medeltida Västnorden*. Stockholm: Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Pettersson, J. (2019): "De teologiska utredningarna i *Medeltidens bibelarbeten 1*". *Arkiv för nordisk filologi* 134. S. 49–102.
- Pettersson, J. (under arb.): *Den fornsvenska Moseboksöversättningen. Revelationes extravagantes*. O. Blomqvist (utg.). (2022): *Heliga Birgittas texter på fornsvenska. Birgittas Uppenbarelser. Revelationes extravagantes*. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia.
- Shepherd, G. (1969): "English Versions of the Scriptures before Wyclif". G. W. H. Lampe (red), *The Cambridge History of the Bible. Volume 2. The West from the Fathers to the Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press. S. 362–415.
- Stephens, G. (red.). (1844): *S. Patriks-sagan, innehållande S. Patrik och hans järtecken, Nicoalus i S. Patriks skärseld och Tungulus*. (SFSS 2.) Stockholm: Norstedt.
- Stephens, G. (red.). (1858): *Ett forn-svenskt legendarium*. II. (SFSS 7:2.) Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Ståhle, C. I. (1940): "Studier i den fornsvenska översättningen av Apostlagärningarna". *Arkiv för nordisk filologi* 55. S. 5–26.
- Söderwall, K. F. (1880–1882): "Smärre bidrag till textkritiken av svenska medeltidsskrifter". *Antikvarisk tidskrift för Sverige* 6: 4. S. 1–24.

- Thorén, I. (1942): *Studier över Själens tröst. Bidrag till kännedom om den litterära verksamheten i 1400-talets Vadstena*. Stockholm: Hugo Gebers Förlag / Köpenhamn: Levin & Munksgaard.
- Thorell, O. (1955–1959): *Fem moseböcker på fornsvenska enligt Cod. Holm. A 1*. Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, Almqvist & Wiksell.
- Weber, Robert. (1969): *Biblia sacra iuxta vulgatam versionem*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Wessén, E. (1965): *Svensk språkhistoria. I. Ljudlära och ordböjningslära*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Wordsworth, J. & White, H. J. (red.) (1889): *Nouum Testamentum Domini nostri Iesu Christi Latine, secundum editionem sancti Hieronymi. Vol. 1*. Oxford: Clarendon Press.
- Wordsworth, J. & White, H. J. (red.) (1905): *Nouum Testamentum Domini nostri Iesu Christi Latine, secundum editionem sancti Hieronymi. Vol. 3*. Oxford: Clarendon Press.
- Wollin, L. (2001): "Stjórn och Pentateukparafrasen. Ett samnordiskt dominikanprojekt i högmedeltiden". *Arkiv för nordisk filologi* 116. S. 221–299.
- Wollin, L. (2020): "Översättning – språkhistoria – stormakt. Det karolinska janusansiktet". D. Sävborg, E. L. Asu & A. Laanements (red.), *Språkmöte och språkhistoria. Studier i svensk språkhistoria 15*. Tartu: Tartu University Press. S. 31–57.
- Wollin, L. (2024): *Det humanistiska bibelverket. Kring den nordiska reformationens bibelöversättning*. Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet.
- Vulgate Clementine Project*. <http://vulsearch.sourceforge.net/html/index.html>

